

Daniela Szymańska
Elżbieta Grzelak-Kostulska

MAŁE MIASTA W POLSCE – ZMIANY LUDNOŚCIOWE I FUNKCJONALNE W DRUGIEJ POŁOWIE XX WIEKU

Uwagi wstępne

Małe miasta w Polsce są zasadniczym elementem krajowego systemu osadniczego, nie stanowią one zatem podzbioru izolowanego wobec miast innej wielkości. Małe miasta są elementami regionalnego systemu osadniczego, tj. zorganizowanego przestrzennie i zintegrowanego w pewną całość zbioru współzależnych jednostek osadniczych różnych rzędów¹.

Już od wczesnego średniowiecza małe miasta wpisane są w historię Polski tworząc jej szkielet osadniczy, na którym rozgrywały się różne wydarzenia historyczne i gospodarcze. Po II wojnie światowej nierzadko przeżywały one często swój regres bądź stagnację. Tylko niektórym z nich, zwłaszcza tym, które leżały w obszarach eksploatacji surowców bądź znalazły się w orbicie arbitralnych decyzji państwowych o ich uprzemysłowieniu, udało się przetrwać w dobrej kondycji społeczno-gospodarczej. Na ogół jednak przegrywały one z miastami większymi, które ściągały ludzi do pracy w przemyśle.

W powojennej rzeczywistości małe miasta w Polsce na długo utraciły możliwość „naturalnego” rozwoju, jako najniższego hierarchicznie ośrodka obsługi otaczającego rejonu².

W prowadzonych w Polsce badaniach geograficznych małych miast kontynuowana jest z różnym nasileniem problematyka badawcza z okresu międzywojennego, ale obok niej pojawiła się nowa problematyka uwarunkowana merytorycznie zachodzącymi zmianami społeczno-gospodarczymi oraz metodycznie nowymi koncepcjami i technikami badawczymi ekspansywnie wkraczającymi do geografii społeczno-ekonomicznej³. Początkowo nowo podjęte problemy badawcze dotyczące małych miast koncentrowały się na określaniu ich aktywizacji społeczno-gospodarczej. Tuż po II wojnie światowej geografowie ze wszystkich ośrodków

¹ Z. Chojnicki, T. Czyż: Charakterystyka małych miast regionu poznańskiego a koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego. Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce. Red. P. Korcelli, A. Gawryszewski. Prace Geograficzne IGiPZ PAN. Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1989, nr 152.

² E. Bagiński: Małe miasta w strukturze sieci osiedleńczej Polski. Politechnika Wrocławska, Wrocław 1998.

³ A. Matczak, D. Szymańska: Studia nad strukturą przestrzenno-funkcjonalną miasta. Przykład Brodnica. Toruń 1997, s. 232.

akademickich czynnie zaangażowali się w przygotowanie opracowań naukowych mających na celu wypracowanie odpowiednich strategii dla aktywizacji społeczno-ekonomicznej małych miast⁴.

Już w latach 50. XX wieku pojawiły się badania dotyczące funkcji i struktury funkcjonalnej małych miast, które oparto na koncepcji bazy ekonomicznej⁵, która w sposób twórczy została spopularyzowana w literaturze polskiej przez K. Dziewońskiego (1971) i stała się podstawą metodyczną dla wielu późniejszych badań. Szeroki zasięg uzyskały również badania struktur przestrzennych, funkcji centralnych małych miast i ich zasięgu oddziaływania.

Powojenna filozofia przyspieszonego rozwoju społeczno-ekonomicznego kraju mająca, zdaniem K. Dziewońskiego (1990), na celu nadrobić 50-100-letnie zacofanie gospodarcze w ciągu dwóch kolejnych pokoleń (30-50 lat), została oparta na procesie industrializacji i urbanizacji. Ta wprowadzona w życie koncepcja silnie oddziaływała na miasta polskie. Dla jednych stała się wielką szansą, dla wielu innych przyczyną trudności. Centralne inwestycje przemysłowe (i związane z tym budownictwo mieszkaniowe) mogły uzyskać tylko niektóre miasta, zwłaszcza większe, dla wszystkich nie było to jednak możliwe. Te, które otrzymały, niezbędne środki inwestycyjne szybko przełamały powojenne bariery i rozwijały się dynamicznie, chociaż nie zawsze w sposób zrównoważony. Natomiast szczególne trudności w swoim rozwoju napotykały małe miasta. W czasie II wojny światowej dużym zniszczeniom uległa ich substancja materialna, a nade wszystko ludność. Na to nałożyła się po wojnie nacjonalizacja gospodarki, zwłaszcza dokuczliwa w zakresie handlu, która doprowadziła do ograniczenia ich dotychczasowych funkcji społeczno-gospodarczych związanych z obsługą rolniczego zaplecza, co spowodowało długotrwały i dotkliwy kryzys społeczno-ekonomicznych podstaw ich egzystencji. Skutkiem tego traciły one systematycznie ludność, a wiele z nich przeżyło upadek i degradację.

Podjęmowane próby zażegnania kryzysu małych miast przez lokowanie w nich inwestycji przemysłowych, często opartych na lokalnych zasobach, wzmocniły bazę ekonomiczną wielu z nich, lecz nie rozwiązały wszystkich ich trudności. Kryzys małych miast z różnym natężeniem trwa przez cały powojenny okres.

Dopiero zapoczątkowane w Polsce w ostatniej dekadzie XX wieku przemiany społeczno-gospodarcze, powrót do gospodarki wolnorynkowej i systemu samorządowego, stwarzają nowe szanse rozwoju małych miast. Oczekuje się, że przesłanki te wywołą lokalne inicjatywy społeczno-gospodarcze i przyczynią się do aktywizacji i rozwoju małych miast.

⁴ J. Kostrowicki: Problematyka małych miast w Polsce w związku z badaniami nad warunkami ich aktywizacji. „Przegląd Geograficzny” 1953, t. 25, z. 4; Idem: O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast. „Przegląd Geograficzny” 1952, t. 24, s. 7-64; Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast. Red. K. Dziewoński i inni. Prace Geograficzne. IG PAN. PWN, Warszawa 1957, nr 9; M. Kielczewska-Zaleska: Problemy geograficzno-gospodarcze małych miast w Polsce w świetle dokonanych opracowań. Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast. Prace Geograficzne. PWN, Warszawa 1957, nr 9, s. 37-60.

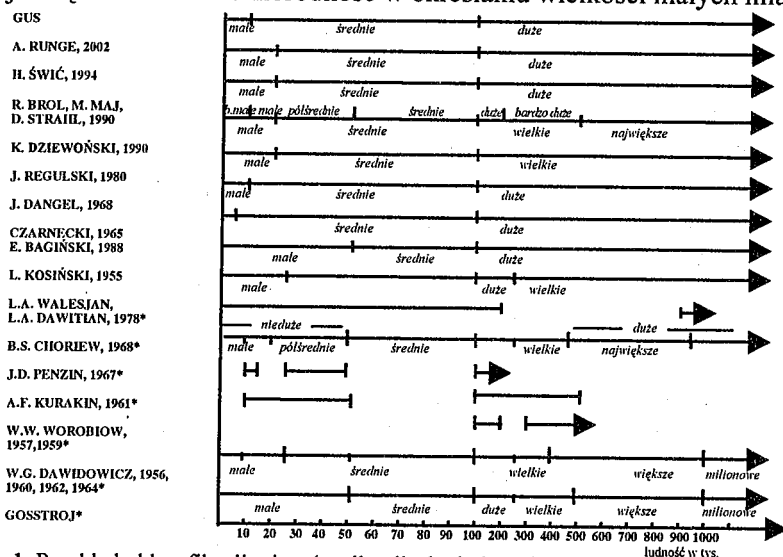
⁵ J. Kostrowicki: Problematyka..., op. cit.; L. Kosiński: Struktura ludności małych miast polskich. „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury” 1952, z. 1, s. 35-43; Idem: Miasta i osiedla miejskie w woj. białostockim. „Przegląd Geograficzny” 1957, t. 29, z. 3.

Przejście do gospodarki rynkowej i systemu samorządowego, w wyniku wprowadzenia do lokalnego systemu społeczno-gospodarczego nowych kryteriów (innych niż dotychczas, takich jak samorządność, samodzielność planistyczna gminy i ochrona praw właściciela, prawo własności, renta gruntowa, efektywność w sferze gospodarczej, równość w sferze administracyjno-politycznej, samorealizacja w sferze kulturowej) regulujących jego funkcjonowanie przyczynią się do istotnych kompleksowych zmian w stosunkach społecznych i gospodarczych na szczeblu lokalnym, dających większe niż dotychczas możliwości rozwoju poszczególnych miast i gmin⁶.

W nowych uwarunkowaniach społeczno-politycznych odrodziła się ponownie idea lokalizmu, rozumianego jako pewnego rodzaju światopogląd i postawa społeczna, upatrująca rozwój małych miast (obok czynników zewnętrznych – egzogenicznych) na podstawie uwarunkowań wewnętrznych (endogenicznych). Chodzi o koncepcję rozwoju „oddolnego”, która zakłada wykorzystanie lokalnych zasobów rozwojowych w zaspokajaniu potrzeb miejscowych⁷.

Zatem problematyka małych miast stała się niezwykle aktualna, tym bardziej, że małe miasta (do 20 tys. mieszkańców) stanowią 73% ogólnej liczby miast i zamieszkuje je 20,26% ludności miejskiej kraju (około 4,8 mln).

W literaturze nie ma jednoznacznego określenia, jakiej wielkości jednostkę osadniczą uznać za małe miasto. Jedni autorzy do małych włączają miasta poniżej 5 tys. mieszkańców, inni zaś uznają za małe miasta do 50 tys. osób. Istnieje więc dość duża różnorodność w określaniu wielkości małych miast (rys. 1).

Rys. 1. Przykłady klasyfikacji miast (według liczby ludności)

Źródło: D. Szymańska: Problemy klasyfikacji i typologii miast w geografii radzieckiej. Studia Societatis Scientiarum Torunensis. Vol. X, nr 1, sectio C (geographia et geologia). Toruń-Polonia 1989.

⁶ D. Szymańska: Problematyka geograficzno-osadnicza i ludnościowa w badaniach Pracowni Geograficzno-Osadniczej. Wybrane problemy geografii społeczno-ekonomicznej i zagospodarowania przestrzennego. Red. J. Falkowski. UMK, Toruń 1996, s. 39-46.

⁷ Ibid.

Liczba ludności jest jednak najprostszym i zarazem jednym z ważniejszych (obok powierzchni, funkcji i gospodarki) mierników stosowanych w określaniu klasy wielkościowej miast. Jest ona nie tylko miernikiem statystycznym wielkości, lecz równocześnie wyznacznikiem rangi społecznej i gospodarczej. Z geograficznego punktu widzenia trzeba mieć na uwadze fakt, że każde miasto wytwarza określoną strefę oddziaływania, na którą rozprzestrzenia swoje wpływy, stając się centrum ekonomicznym tego obszaru. Wielkość tej strefy ciążenia zależna jest między innymi od wielkości miasta. Na ogół im większą ma ono liczbę mieszkańców, tym rozleglejszy jest obszar z nim związany, tym wyższa jest ranga społeczna i ekonomiczna⁸.

Oczywiste jest, że klasyfikacja miast według liczby ludności jest tylko jednym z aspektów badania miasta. Geografowie, planiści zajmujący się klasyfikacją miast napotykają tu na różne trudności. Przy dużej liczbie miast zarysowują się dwie przeciwstawne możliwości klasyfikacyjne: albo o charakterze ogólnym, albo bardzo precyzyjnym. Wynika to również z ogromnej rozpiętości zachodzącej w wielkości miast – od kilkutysięcznych do wielomilionowych. Wprowadza to dodatkowe trudności zarówno w ustaleniu grup wielkościowych, jak i w przyjęciu wartości granicznych między klasami wielkościowymi miast.

Niektórzy badacze zawyżają górne granice klasyfikacyjne, np. w Rosji do małych nie powinno zaliczać się bezwzględnie wszystkich miast i osiedli do 50 tys. mieszkańców. Jak wykazują badania, istnieje bowiem duża różnica w zakresie morfologii i organizacji życia mieszkańców, np. transportu pasażerskiego, pomiędzy miastami rzędu 10-20 tys. mieszkańców a większymi z liczbą ludności 40-50 tys.⁹. Jest to interesujący wątek tematyczny, nie jest on jednak przedmiotem tego opracowania. Jednakże sygnalizując zagadnienie zwraca się uwagę na istotne kwestie z tym związane i konieczność prowadzenia dalszych prac w tym zakresie.

W przeciwstawieniu do klasyfikacji ogólnych ujęcia regionalne są stosowane powszechniej. Zaznaczyć tu wypada, że ograniczenie się do mniejszych regionów obszarów daje większą możliwość prześledzenia istniejących współzależności między wielkością miasta a funkcjami ich wzajemnych powiązań.

Dla krajów dużych bądź tych, które posiadają różnorodne regiony historyczne i ekonomiczne wydaje się prawie niemożliwe stworzenie jednolitej klasyfikacji. Stąd też wynika ogromna rola klasyfikacji regionalnych. Istnieją różnice w stosowaniu odmiennych wartości granicznych przez poszczególnych autorów i wiążą się one często ściśle z regionalną strukturą miast. Rzucają one równocześnie światło na specyfikę struktur sieci osadnictwa miejskiego poszczególnych obszarów. Ten indywidualizm przejawiający się w pracach regionalnych jest poniekąd uzasadniony. Na zagadnienie to (wprawdzie w warunkach rosyjskich) zwrócił już uwagę w 1934 roku O.A. Konstantinow podkreślając, że przy klasyfikacji miast powinno mieć miejsce ujęcie regionalne, jako że np. cechy i wiel-

⁸ Eadem: Problemy klasyfikacji i typologii miast w geografii radzieckiej. *Studia Societatis Scientiarum Torunensis*. Vol. X, nr 1, sectio C (geographia et geologia). Toruń-Polonia 1989, s. 154.

⁹ Ibid.

kość miast tego samego typu, np. ośrodka przemysłowego, mogą być różne w zależności od warunków lokalnych¹⁰.

Wydaje się jednak, że różnorodność ta jest uzasadniona, gdyż rozpatrując np. problematykę małych miast w ujęciu lokalnym i regionalnym przy bardziej szczegółowej analizie należy bardziej dyferencjować i drobić klasyfikację wielkościową miast i do małych zaliczać mniejsze jednostki osadnicze do 5 tys. mieszkańców. Ujmując zaś zagadnienia w skali kraju należy podnieść próg klasyfikacji do 20 tys., a być może nawet do 50 tys.

Mimo znaczenia, jakie wnoszą opracowania regionalne, nieodzowne jest równoległe prowadzenie prac o charakterze ogólnym, ujmującym wszystkie kategorie miast w całym kraju. Wydaje się, że jest zbyt mało prac omawiających to zagadnienie. Zasady właściwej klasyfikacji miast Polski nie zostały wystarczająco sprecyzowane, a stosowane dotąd podstawy podziału miast polskich (na miasta małe, średnie, duże) według liczby mieszkańców są wciąż jeszcze słabo uzasadnione. Trzeba jednak podkreślić, że zainteresowanie tą problematyką rośnie z roku na rok.

Cenne byłoby również przeanalizowanie, czy zachodzi korelacja między określonym typem gospodarczym miasta, np. lokalnych ośrodków ekonomicznych, miast górniczych itp., a ich wielkością. Ważnym zagadnieniem byłoby również stwierdzenie, czy istnieje konkretna granica w wielkości miasta, poza którą przyjmuje ono inne funkcje.

Należy zwrócić uwagę na jeszcze jedno dość istotne zagadnienie dotyczące wielkości miast i ich roli regionotwórczej. Często zmiany jakościowe w przestrzennej organizacji systemów miejskich nie idą w parze z ciągłym i dynamicznym wzrostem liczby ludności miast. Prowadzi to, jak zauważa U. Pragi (1981), do ilościowego wzrostu funkcji miastotwórczych, a to oznacza, że średnie pod względem liczby mieszkańców miasto może przewyższać dolny przedział klasy miast dużych, a duże większych. W sytuacji zachowania niezmienności systemów miejskich, mimo wzrostu liczby mieszkańców miast, zachowują one nadal tę samą funkcję i swoją rolę regionotwórczą. Zatem nie może zmieniać się i klasa miasta. Wynika więc z tego, że dla niektórych regionów powinno się wprowadzić inne przedziały klasyfikacyjne. Sytuacja taka wyłania się na intensywnie zagospodarowanych obszarach Rosji, zwłaszcza w jej części europejskiej. Zatem można wyrazić pewną wątpliwość co do przyjęcia granicy 100 tys. dla miast dużych, jako zbyt niskiej w odniesieniu do tych regionów. Należy tu zatem ogólna uwaga o konieczności permanentnych rewizji dotyczących ustalenia granic klas (podwyższenia ich dolnych przedziałów) w celu dostosowania ich do ciągle zmieniającej się sytuacji¹¹.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

Równie ważne jest uwzględnienie regionalnej dyferencjacji w podejściu do klasyfikacji miast, gdyż na obszarach o odmiennych warunkach geograficzno-ekonomicznych świadczenie określonej funkcji wymaga różnego potencjału siły roboczej. Oznacza to, że miasta tego samego typu funkcjonalnego w różnych warunkach ekonomiczno-geograficznych mogą mieć różną liczbę ludności¹².

Pamiętać również należy, że przyjęcie określonego progu wielkościowego małego miasta w warunkach polskich i np. rosyjskich, brazylijskich czy kanadyjskich, gdzie istnieje silna dyferencjacja przestrzenna, wewnątrz krajowa sieci osadniczej, nie musi być jednakowe. Kryteria podziału powinny w miarę możliwości odzwierciedlać również strukturę sieci osadniczej danego obszaru (zwłaszcza krajów o dużych powierzchniach). Takie klasyfikacje i ujęcia mają wyższą wartość poznawczą. Na przykład w Czechach, Słowacji jest duża koncentracja ludności w ośrodkach miejskich do 50 tys. mieszkańców, w Rosji zaś zdecydowana część ludności, bo ponad 45%, mieszka w miastach dużych powyżej 100 tys. mieszkańców, co stanowi 70% ogółu ludności miejskiej tego kraju. Jednakże do analiz porównawczych, globalnych należy zastosować (nie dysponując danymi o wyposażeniu instytucjonalnym i gospodarczym) jednolite kryterium wielkościowe.

Należy również pamiętać, że o progowej granicy małego miasta świadczy nie tylko jego wielkość mierzona liczbą ludności, ale jego centralną funkcją, rolą i znaczeniem w sieci osadniczej. Niekiedy bardzo trudno jest zdecydować, czym różni się małe miasto od wsi czy większego miasta.

Zdając sobie sprawę z pewnego uproszczenia i nie dysponując innymi danymi za małe w warunkach polskich uznano tu miasta do 20 tys. mieszkańców, które stanowią obiekt badań w świetle zmian ludnościowych i funkcjonalnych (podobne kryterium wielkościowe przyjęli między innymi Siemiński, Bagiński¹³ i wielu innych badaczy.

Zmiany w liczbie ludności małych miast w drugiej połowie XX wieku

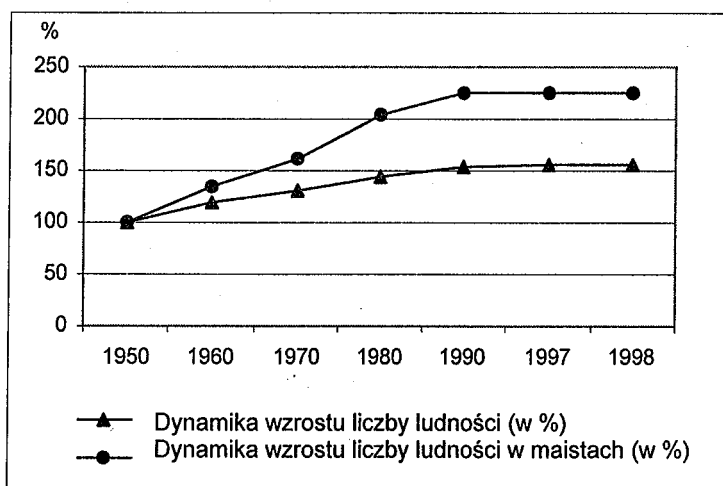
Proces urbanizacji w Polsce po II wojnie światowej miał niezwykle dynamiczny przebieg i charakteryzował się przyspieszonym tempem urbanizacji, będącym wynikiem uprzemysłowienia kraju i przemian społeczno-gospodarczych. Na przestrzeni pięćdziesięciu lat Polska z kraju, w którym dominowała ludność wiejska stała się krajem o wyraźnej przewadze ludności miejskiej, gdyż w latach 1950-2000 odsetek ludności miejskiej wzrósł z 42,5% do 61,7%, co niewątpliwie stanowi zmianę o charakterze jakościowym.

Analizując dynamikę wzrostu liczby ludności w Polsce w latach 1950-2000 należy stwierdzić, że tempo jej przyrostu jest znacznie wolniejsze od tempa przyrostu liczby ludności w miastach, gdyż liczba ludności w Polsce w porównaniu z 1950

¹² Ibid.

¹³ W. Siemiński: *Małe miasta – diagnozy i przewidywania. Procesy urbanizacji i przekształcania miast w Polsce*. Red. B. Jałowiecki, E. Kaltenberg-Kwiatkowska. Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1988; E. Bagiński: *Małe miasta...*, op. cit.

rokiem wzrosła o niecałe 56% (w 2000), podczas gdy w tym samym okresie czasu liczba ludności w miastach wzrosła o 126% (w 1950 roku w miastach zamieszkiwało nieco ponad 10 mln mieszkańców, a w 2000 niecałe 24 mln) zwiększając wskaźnik urbanizacji z 42,9% w 1950 roku do 61,7% w 2000 roku (rys. 2). Warto tu podkreślić, że liczba ludności miejskiej „z roku na rok” (do 1997) ciągle wzrastała i osiągnęła pod koniec 1997 roku wielkość 23 925 tys. osób, zaś pod koniec 2000 roku w 874 miastach zamieszkiwało już tylko 23 876 tys. osób. Zatem nastąpił spadek w liczbie ludności miejskiej o 49 tys., choć zjawisku temu towarzyszyło ogólne zmniejszenie liczby ludności, gdyż w 1998 roku Polskę zamieszkiwało 38 667 tys. osób, zaś roku 2000 38 644 osób tj. o 23 tys. mniej niż w 1998¹⁴.

Rys. 2. Dynamika zmian liczby ludności w Polsce w latach 1950-1998

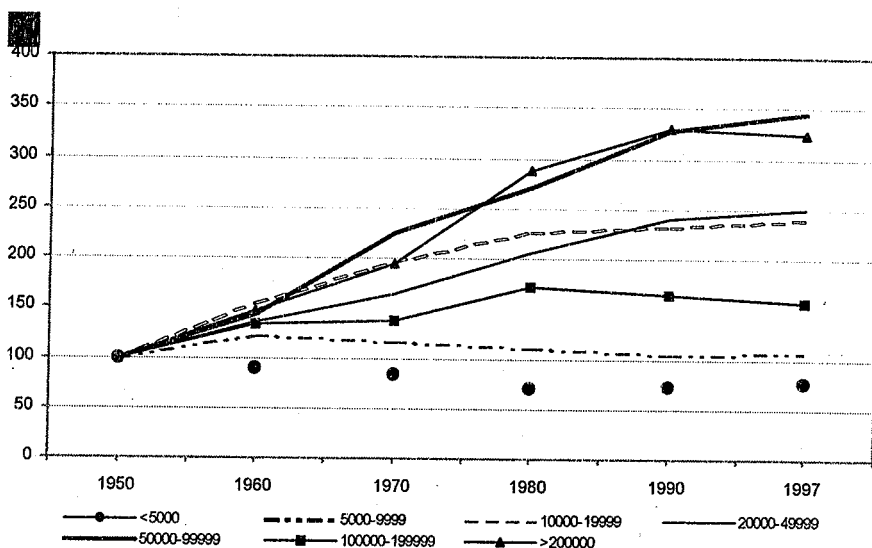
Źródło: D. Szymańska: Niektóre aspekty urbanizacji w Polsce w latach 1950-2000. W: *Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miast*. Red. J. Ślodziak. Uniwersytet Opolski, Opole 2002.

Na wzrost liczby ludności miejskiej w Polsce i jego dynamikę ma wpływ kilka składowych, między innymi przyrost naturalny, przyrost migracyjny w miastach oraz liczba miast. Nie wchodząc w analizę tych czynników należy wspomnieć, że liczba miast z roku na rok się zwiększa, gdyż w 1950 roku było w Polsce 748 miast, w 1960 – 782, w 1970 – 799, w 1990 było ich 832, w 1997 – 858, a w 2000 – 874.

Analizując wszystkie miasta do 20 tys. mieszkańców zauważa się, że w latach 1950-2000 ich udział liczbowy spadł z 660 do 645, co stanowiło odpowiednio 88% i 73% ogólnej liczby miast. Miasta tej kategorii wielkościowej zamieszkiwało w 1950 roku 3348,8 tys. osób, tj. 31,7%, i 4,8 mln osób w 2000, co stanowi 20,26% ogółu ludności miejskiej.

¹⁴ D. Szymańska: Niektóre aspekty urbanizacji w Polsce w latach 1950-2000. W: *Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miast*. Red. J. Ślodziak. Uniwersytet Opolski, Opole 2002, s. 53-69.

Warto tu podkreślić, że w ogólnej liczbie tych miast zmalał udział miast najmniejszych do 5 tys. mieszkańców, które w 1950 roku stanowiły 54% (409 miast) ogółu miast w Polsce (748), zaś w 2000 ich liczba zmalała do 281, a ich udział procentowy wynosił już tylko 31,9%. Zmniejszył się również prawie trzykrotnie udział tych miast w ogólnej liczbie ludności miejskiej. W odniesieniu do miast od 5 do 10 tys. osób należy zaznaczyć, że choć ich liczba zwiększyła się do 181 w 2000 roku (wzrost o 9 miast w porównaniu z 1950), to ich udział w ogólnej liczbie ludności miejskiej zmniejszył się ponad dwukrotnie¹⁵.

Rys. 3. Dynamika wzrostu liczby ludności w miastach (według kategorii wielkościowej)

Analizując dynamikę wzrostu liczby ludności dla małych miast w czterech przekrojach czasowych (1950-1970, 1970-1990, 1990-2000 i 1950-2000) zauważa się, że była ona niezbyt wysoka. Dla lat 1950-1970 wynosiła 131,7%, gdyż w 1950 roku w małych miastach zamieszkiwało 3,3488 mln osób, zaś w 1970 4,412 mln, co stanowiło odpowiednio 31,7% ludności miejskiej w 1950 roku i 25,7% w 1970 roku. W kolejnym dwudziestoleciu 1970-1990 dynamika wzrostu wynosiła już tylko 102,7%, a w 1990 roku w miastach do 20 tys. mieszkańców zamieszkiwało 19,2% ludności miejskiej kraju. Podobną dynamikę na poziomie 102,5% odnotowano za okres 1990-2000, a w 2000 roku miasta małe zamieszkiwało 4,8339 mln osób, co stanowiło 20,26% mieszkańców wszystkich miast (tabela 1). Warto tu zaznaczyć, że jest to nieco więcej niż w 1997 roku, gdyż w 1997 miasta małe zamieszkiwało 4,6434 mln osób, tj. 19,5% ludności miejskiej kraju. Rozpatrując udział procentowy zaludnienia według wyżej wymienionych kategorii wielkościowych miast warto odnotować, że w 1950 roku w miasteczkach do 5 tys. zamieszkiwało 10,3% ludności miejskiej kraju, w ka-

¹⁵ Ibid.

tegorii 5,0 do 9,999 tys. 11,3 %, a w 10,0 do 19,999 tys. 10,1% ludności miejskiej kraju. W 1970 roku udział ten wynosił odpowiednio 5,4%, 8,1% i 12,2%, zaś w 1997 3,5%, 5,3% i 10,7%. Widać więc, że maleje znaczenie małych miast w ogólnym zaludnieniu kraju. Chociaż należy odnotować, że udział od 1998 roku zaczyna powoli wzrastać, gdyż w 2000 roku wynosił on odpowiednio: 3,6%, 5,4% i 11,2%. Wiąże się to zapewne z ujemnym przyrostem rzeczywistym w dużych miastach, z wyhamowaniem wzrostu zaludnienia, niekiedy odpływem ludności na obrzeża dużych miast, często również do miast mniejszych,. Być może wzrost zaludnienia w miastach małych, zwłaszcza tych od 10 do 20 tys. mieszkańców uznać można za jeden z przejawów procesu dezurbanizacji.

W latach 1950-1970 33,1% małych miast odnotowało dynamikę wzrostu 151-200%, a kolejne 30,9% dynamikę 121-150%, jedynie 3,7% miast nie powiększyło swojej liczby ludności, zaś w 18,5% tych miast nastąpił ponad dwukrotny wzrost liczby mieszkańców.

Tabela 1

Zmiany w liczbie ludności miast w Polsce w latach 1950-2000

Wyszczególnienie		Ogółem dla wszystkich miast w Polsce	< 5000	5000-9999	10000-19999
1950	A	748	409	172	79
	B	10551,8	1089,0	1193,9	1065,9
	C	100	10,3	11,3	10,1
	D	100	100	100	100
1960	A	782	333	205	123
	B	14170,3	981,4	1444,4	1648,1
	C	100	6,9	10,2	11,6
	D	134,3	90,1	121	154,6
1970	A	799	300	195	152
	B	17140	918,7	1396,4	2096,9
	C	100	5,4	8,1	12,2
	D	162,4	84,4	117	196,7
	1960 = 100%	121	93,6	96,7	127,2
1980	A	811	262	188	170
	B	21515,3	775	1310,9	2407,9
	C	100	3,6	6,1	11,2
	D	203,9	71,2	109,8	225,9
	1970 = 100%	125,5	84,4	93,9	114,8
1990	A	832	258	178	173
	B	23655,4	794,2	1254,2	2481,1
	C	100	3,4	5,3	10,5
	D	224,2	72,9	105,1	232,8
	1980 = 100%	109,9	102,5	95,7	103,0
2000	A	874	281	181	183
	B	23862,1	868,5	1285,2	2680,2
	C	100	3,6	5,4	11,2
	D	226,1	79,8	107,6	251,4
	1990 = 100%	100,9	109,4	102,5	108,0

A – liczba miast, B – liczba ludności w miastach w tys., C – procent ludności miejskiej, D – 1950 = 100%.

Źródło: D. Szymańska: Niektóre aspekty urbanizacji w Polsce w latach 1950-2000. W: Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miast. Red. J. Słodczyk. Uniwersytet Opolski, Opole 2002.

W następnym dwudziestoleciu (1970-1990) obserwuje się słabnięcie dynamiki wzrostu, gdyż w 30,7% miastach była ona na poziomie 101-120%, a 40,9% miast miało wzrost liczby mieszkańców od 20% do 50%. W latach 90. XX wieku (1990-2000) zauważa się, że tak jak w większości miast polskich, również w przypadku małych miast słabnie tempo przyrostu liczby mieszkańców, gdyż aż w 20% odnotowano stagnację i ubytek liczby mieszkańców; w 76% małych miast zanotowano niewielki wzrost od 1% do 20% (tabela 2).

Tabela 2

Dynamika przyrostu liczby ludności w miastach do 20 tys. mieszkańców (udział procentowy)

Dynamika w %	< 5000				5000-9999				10000-19999				Razem < 20000			
	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D
80-100	7,3	14,5	28,5	4,9	1,2	6,5	19,9	0,0	0,0	2,4	8,5	0,0	3,7	8,4	20,0	2,0
101-120	23,8	41,8	69,1	17,1	7,6	32,4	74,4	3,5	2,1	14,7	87,0	0,0	13,8	30,7	76,0	7,8
121-150	32,2	37,3	2,4	22,0	35,5	40,6	4,0	16,7	22,9	45,9	4,5	4,3	30,9	40,9	3,5	14,8
151-200	24,5	6,4	0,0	30,7	39,0	14,1	0,6	31,9	42,4	29,4	0,0	15,3	33,1	15,7	0,2	26,2
201-250	7,7	0,0	0,0	16,6	8,1	5,3	0,0	21,5	16,0	6,5	0,0	25,2	9,8	3,6	0,0	20,7
> 250	4,4	0,0	0,0	8,8	8,7	1,2	1,1	26,4	16,7	1,2	0,0	55,2	8,7	0,7	0,3	28,5
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

A – dynamika 1950-1970, B – dynamika 1970-1990, C – dynamika 1990-2000, D – dynamika 1950-2000.

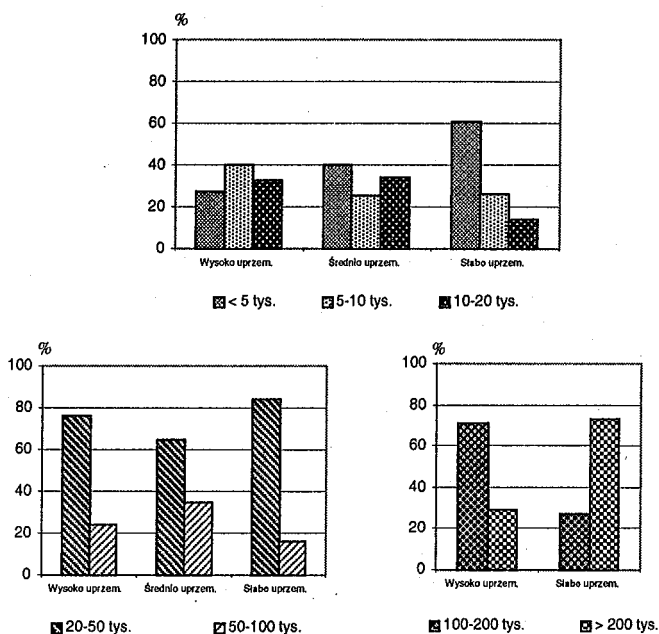
Należy tu zaznaczyć, że ta znaczna dynamika wzrostu w latach 1950-1970 (131,7%) wywołana była w większości przypadków wysokimi wskaźnikami urodzeń w małych miasteczkach i wsiach oraz napływem ludności, zwłaszcza do miasteczek, w których lokowano przemysł. W latach późniejszych, zwłaszcza 80., 90. XX wieku, kiedy wiele gałęzi przemysłowych upadło, małe miasteczka przeżywały swój kryzys i z wielu z nich ludność zaczęła uciekać do większych miast, ponadto również przyrost naturalny ulegał ciągłemu obniżaniu. Stąd też w 20% małych miast (w 2000 roku w porównaniu z 1990) odnotowano ubytek lub ten sam poziom liczby ludności.

Jak już wcześniej podkreślano, charakterystyczną cechą urbanizacji w Polsce w drugiej połowie XX wieku była jej silna zależność od wzrostu zatrudnienia w przemyśle. Zależność taka była w dużej mierze rzeczą naturalną w kraju objętym procesem uprzemysłowienia, ale szczególna siła tej zależności w Polsce wynikała również ze stosunkowo słabego tempa rozwoju sektora usługowego. Siłą napędową rozwoju gospodarki była industrializacja, a udział inwestycji przemy-

słowych w krajowym funduszu inwestycyjnym wynosił w poszczególnych latach 50. XX wieku ok. 50%¹⁶.

Specyficzne cechy polskiej urbanizacji zostały potwierdzone w wynikach badań M. Jerczyńskiego, który uwzględniając liczbę zatrudnionych w miastach w 1973 roku według trzech podstawowych sektorów gospodarki narodowej (rolnictwo i leśnictwo – sektor I, przemysł i budownictwo – sektor II i usługi – sektor III) wyróżnił dziesięć typów miast. W klasyfikacji tej najczęściej reprezentowane były miasta: przemysłowe, przemysłowo-usługowe i usługowo-przemysłowe, które łącznie obejmowały 67,4% wszystkich miast i które zamieszkiwało 93,3% ogółu ludności miejskiej¹⁷.

Wyodrębnione przez Jerczyńskiego (1977) typy różnią się pomiędzy sobą nie tylko stopniem uprzemysłowienia, ale także innymi istotnymi czynnikami m.in. samą wielkością miasta. Jak stwierdził J. Węgleński¹⁸ dotyczy to przede wszystkim miejscowości liczących poniżej 20 tys. mieszkańców, gdzie występuje wyraźna prawidłowość: im wyższy stopień uprzemysłowienia, tym mniejsza jest wśród nich liczba ośrodków najmniejszych, liczących poniżej 5 tys. mieszkańców (rys. 4).

Rys. 4. Wielkość miast a uprzemysłowienie

Źródło: J. Węgleński: Urbanizacja bez modernizacji? UW, Warszawa 1992, s. 26.

¹⁶ K. Dziewoński, B. Malisz: Przekształcenia przestrzenno-gospodarczej struktury kraju. PWN, Warszawa 1978, s. 33; D. Szymańska: Niektóre aspekty..., op. cit.

¹⁷ M. Jerczyński: Funkcje i typy funkcjonalne polskich miast. Zagadnienia dominacji funkcjonalnej. Statystyka Polski, 85. GUS, Warszawa 1977, s. 20-73; J. Węgleński: Urbanizacja bez modernizacji? UW, Warszawa 1992, s. 25.

¹⁸ J. Węgleński: Op. cit., s. 26.

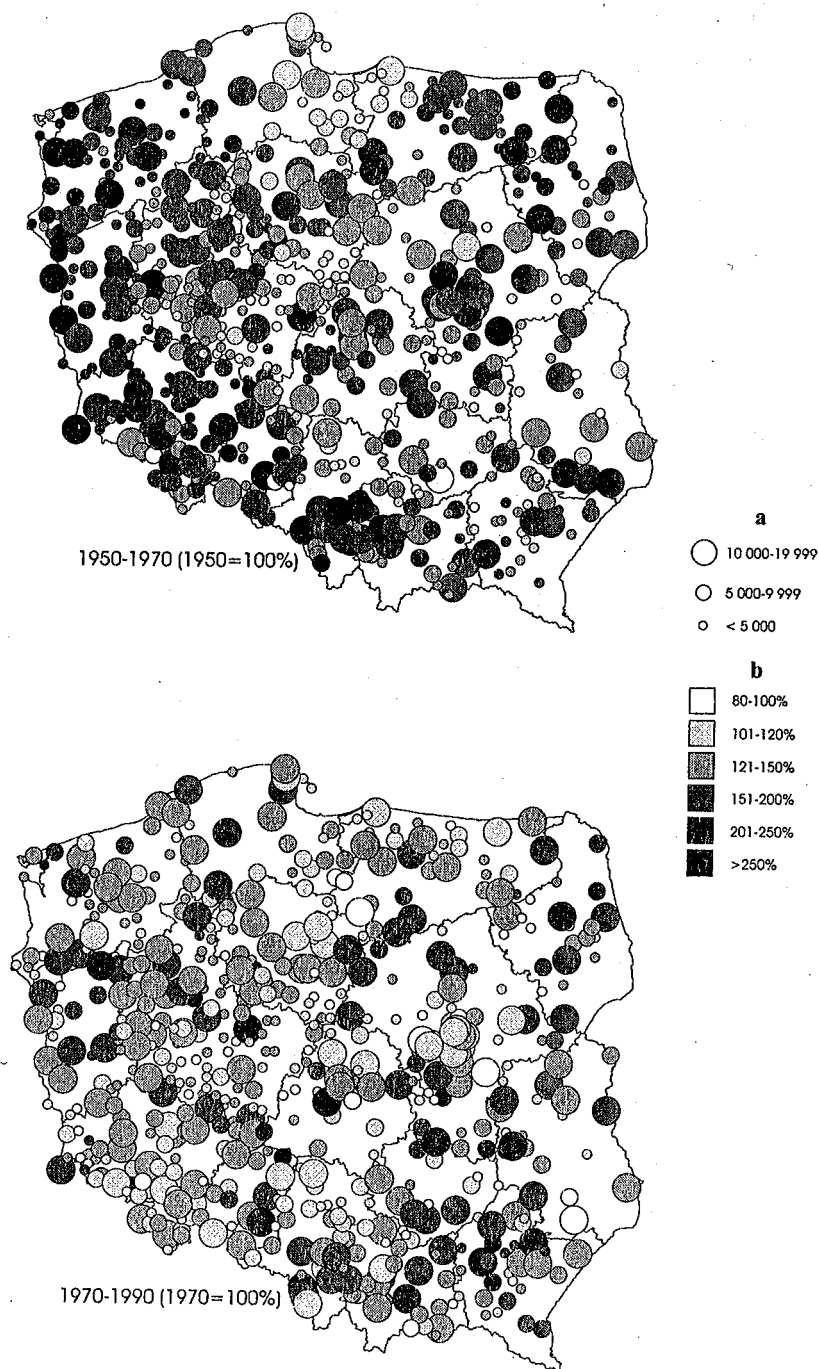
Na rys. 4 przedstawiono zależności pomiędzy trzema poziomami uprzemysłowienia miasta (wysoko uprzemysłowione, średnio uprzemysłowione i słabo uprzemysłowione), traktowanymi oddzielnie jako 100%, a jego kategorią wielkościową. Interesująca zależność występuje również wśród miast największych powyżej 100 tys., gdyż miasta wysoko uprzemysłowione składają się przede wszystkim w 70,8% z miast liczących od 100 do 200 tys. i 29,2% z miast powyżej 200 tys. osób, zaś wśród miast słabo uprzemysłowionych przeważają miasta powyżej 200 tys. mieszkańców – jest ich 73,3%, resztę – 26,7% stanowią miasta od 100 do 200 tys. osób.

Przemysł nie był zatem jedynym czynnikiem, który automatycznie zapewniał szybki rozwój ludnościowy miast i stwarzał korzystne warunki przebiegu procesów modernizacyjnych. Tym czynnikiem była również sama wielkość miasta. W miastach małych zależność pomiędzy wysokim uprzemysłowieniem a wzrostem liczby ludności była większa, zaś w miastach dużych powyżej 100 tysięcy mieszkańców zależność ta była już znacznie mniejsza, a dynamika ich rozwoju zależała w dużym stopniu od ich wielkości, w mniejszym od stopnia ich uprzemysłowienia¹⁹.

Badania potwierdziły, że przemiany gospodarcze i społeczne zachodzące po II wojnie światowej w istotny sposób wpływały na dynamikę i rozwój urbanizacji w Polsce, a tempo tego rozwoju było różne w zależności od regionu Polski i wielkości miast.

Miasta małe, do 20 tys. mieszkańców w latach 1950-1970, napotykały różne trudności. Te, które znalazły się w cieniu przyspieszonych procesów industrializacji i urbanizacji przeżywały stagnację lub kryzys społeczno-ekonomiczny, odnotowywano w nich małą dynamikę rozwoju demograficznego, zwłaszcza w miastach bardzo małych do 5 tys. mieszkańców (miasta południowo-wschodniej i centralnej Polski). Największą dynamiką rozwoju demograficznego cechowały się miasta, których podstawą gospodarki był przemysł ciężki i wydobywczy (głównie dotyczy to miast Polski Południowej) oraz miasta położone na Ziemiach Odzyskanych w północno-wschodniej i zachodniej części Polski (rys. 5).

¹⁹ Ibid., s. 27.

a – wielkość miasta, b – dynamika.

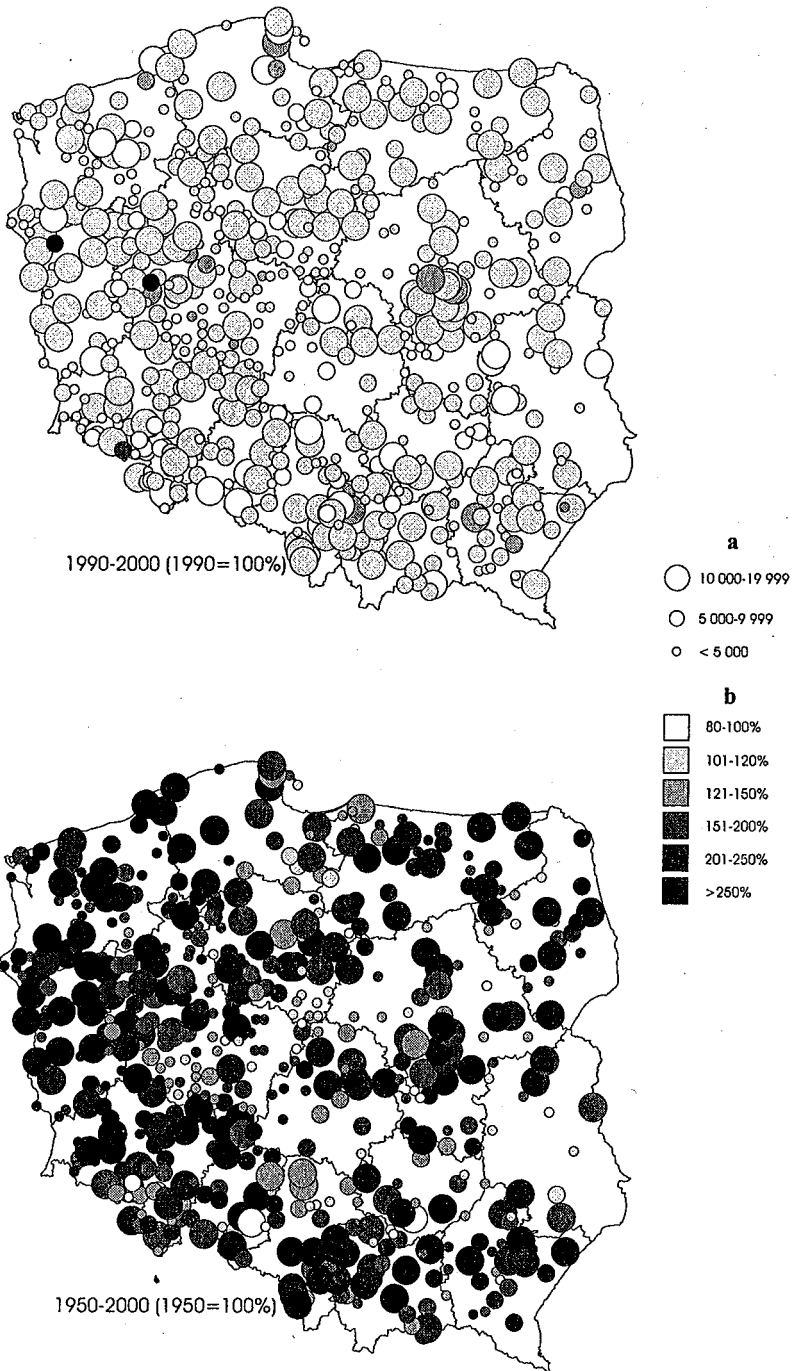
Rys. 5. Dynamika zmian liczby ludności miast w latach 1950-1970 i 1970-1990

Szczególnie wyraźnie jest to widoczne w latach 1960-1970, kiedy zaobserwowano dużą dynamikę wzrostu ludności w małych miastach Południa Polski, gdzie podstawą ich egzystencji był nadal rozwój i lokalizacja działalności przemysłowej. Zapotrzebowaniu na nowe miejsca pracy w rozwijającym się przemyśle towarzyszyło budownictwo mieszkaniowe-zakładowe i spółdzielcze z tzw. „wielkiej płyty” dla nowoprzybyłych pracowników (rys. 5).

Należy odnotować, że w kolejnej dekadzie (lata 1970-1980) proces zahamowania dynamiki rozwoju ludnościowego małych miast objął już ich znacznie większą liczbę, gdyż stagnacja demograficzna, a nawet wyludnianie, zaznaczyło się, oprócz miast do 20 tys., również w miastach średniej wielkości (od 10-20 tys. mieszkańców i od 20 do 50 tys. osób). W głównej mierze zahamowanie dynamiki rozwoju demograficznego odnotowano w miastach Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, Wielkopolski i północno-wschodniej Polski.

Dekada lat 1980-1990 cechowała się zmniejszoną dynamiką wzrostu ludnościowego miast, co wywołane zostało sytuacją kryzysową, która objęła całą sferę gospodarczą, w tym również i miasta. Brak stabilizacji w miastach, brak pracy i mieszkań przyczynił się do osłabienia napływu migracyjnego ze wsi do miast, jak również zmniejszył się przyrost naturalny w miastach.

Ogólnie w latach 1970-1990 większość małych miast w Polsce cechuje stabilność ludnościowa, tylko w nielicznych przypadkach obserwuje się przyrost liczby ludności, gdyż na ogólną liczbę małych miast w 1990 roku (609 miast) jedynie w 4,3% z nich zanotowano podwojenie liczby ludności, a 8,4% jej zmniejszanie.

a – wielkość miasta, b – dynamika.

Rys. 6. Dynamika zmian liczby ludności miast w latach 1990-2000 i 1950-2000

Ostatnie lata XX wieku (1990-2000) obejmują okres transformacji społeczno-gospodarczej i politycznej. W wielu miastach w Polsce obserwuje się pewne zahamowanie wzrostu liczby ludności. Na 645 małych miast w 490 z nich odnotowano bardzo słabe tempo wzrostu od 1% do 20%, a w 129 (20%) nawet ubytek liczby mieszkańców. Dotyczy to zwłaszcza monofunkcyjnych miast Górnego i Dolnego Śląska, których rozwój oparty był głównie na jednej gałęzi przemysłu przetwórczego lub wydobywczego²⁰.

Zmiany typów funkcjonalnych małych miast w Polsce w latach 1973-2000

Przemiany społeczno-gospodarcze i wprowadzenie wolnego rynku w Polsce po 1989 roku spowodowały istotne zmiany zarówno w płaszczyźnie ekonomicznej, jak i społecznej. Zmieniająca się w okresie transformacji gospodarka w Polsce wywołała istotne zmiany w strukturach zatrudnienia (pracujących). Likwidacja wielu zakładów pracy, wprowadzenie nowych technologii wpłynęły między innymi na zmniejszenie liczby pracujących, głównie w przemyśle i budownictwie. Zatem proces transformacji ustrojowej i wprowadzenie wolnego rynku spowodowały widoczne zmiany ekonomiczne i społeczne polskich miast wyrażające się między innymi z jednej strony ich deindustrializacją, z drugiej natomiast istotnym zwiększaniem roli sektora usługowego. Odnotowano, i do tej pory odnotowuje się, zmniejszenie roli sektora przemysłowego i postępującą serwicyzację polskich miast, w tym również małych, w sferze zatrudnienia, wytwarzania Produktu Krajowego Brutto, będącą odzwierciedleniem procesów dostosowawczych, wzrostu konkurencyjności, wymagań stawianych przez współczesne rynki oraz przejmowaniem stylu życia krajów znajdujących się w fazie postindustrialnej.

Powyższe przemiany przekładają się na zmiany funkcji wielu małych miast mierzone nie tylko liczbą pracujących w poszczególnych działach gospodarki narodowej, ale również wyrażają się one w działalności gospodarczej miasta, w jego morfologii i fizjonomii itd. Badania przeprowadzone na całym zbiorze małych (do 20 tys. mieszkańców) miast Polski, który dla 1973 roku wynosił 643 miasta, dla 1984 598 miast, a dla 2000 – 645 miast pozwoliły zaobserwować ten proces.

Istotnym zadaniem badawczym jest prześledzenie zmian w liczbie i udziale pracujących w sekcjach działalności gospodarczej według trzech wcześniej wymienionych sektorów i na tej podstawie określenie tendencji zmian funkcji miast. W tym celu porównano aktualną (2000) strukturę pracujących z klasyfikacją funkcjonalną miast przeprowadzoną przez Jerczyńskiego dla całego zbioru miast w 1973 roku²¹.

²⁰ D. Szymańska: Niektóre aspekty..., op. cit.

²¹ M. Jerczyński: Op. cit.

Przemiany w strukturze pracujących w małych miastach Polski

Analizując zmiany w strukturze funkcjonalnej małych miast Polski (na podstawie struktury pracujących według trzech sektorów) za lata 1973, 1984 i 2000 należy spojrzeć na to zagadnienie w szerszym kontekście procesu urbanizacji w Polsce do 1989 roku i jej industrialnego charakteru oraz urbanizacji po 1989 roku i jej nowego jakościowego wymiaru, tj. ogólnej deindustrializacji miast i wzrostu znaczenia sektora usługowego.

Nie dysponując wystarczającymi danymi statystycznymi dla całego okresu badawczego dotyczącymi struktury zatrudnienia, dojazdów do pracy do miast, wielkości produkcji (wymagałoby to badań każdego miasta oddzielnie) skoncentrowano się na analizie przemian w strukturze pracujących w małych miastach Polski według trzech sektorów gospodarki narodowej.

Tabela 3

Zmiany w strukturze pracujących w małych miastach Polski
w latach 1984 i 2000 (według trzech sektorów)

Odsetek pracujących w sektorze I	1984		2000	
	a	b	a	b
< 40	575	96,2	644	99,8
40 - 60	22	3,7	1	0,2
60 - 80	1	0,2	0	0,0
> 80	0	0,0	0	0,0
Razem	598	100,0	645	100,0
Odsetek pracujących w sektorze II	1984		2000	
	a	b	a	b
< 40	308	51,5	304	47,1
40 - 60	196	32,8	243	37,7
60 - 80	82	13,7	93	14,4
> 80	12	2,0	5	0,8
Razem	598	100,0	645	100,0
Odsetek pracujących w sektorze III	1984		2000	
	a	b	a	b
< 40	223	37,3	121	18,8
40 - 60	285	47,7	249	38,6
60 - 80	76	12,7	200	31,0
> 80	14	2,3	75	11,6
Razem	598	100,0	645	100,0

a – liczba miast, b – procent ogółu miast.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W 1984 roku w 94 miastach (15,7%) na 598 małych miast ogółem w sektorze drugim pracowało 60% i powyżej 60% ogółu pracujących, a w kolejnych 81 miastach (13,5%) pracujących w przemyśle i budownictwie było od 50% do 60%. Zatem w 1984 roku w prawie w 30% małych miast (175 miast) w sektorze drugim pracowało $\geq 50\%$ ogółu pracujących. W 2000 roku miast, w których w sektorze drugim pracowało $\geq 50\%$ było 206, tj. 31,9% ogółu małych miast. Z tego w 98 miastach (15,2%) $\geq 60\%$ pracowało w sektorze drugim, w pozostałych 108 miastach (16,7%) pracujących w drugim sektorze było od 50 do 60%. W analizowanym okresie 1984-2000 odsetek miast, w których w sektorze drugim pracowało $\geq 50\%$ nieco się zwiększył (o 1,9%) (tabela 4). Rozpatrując jednak przedział czasowy od 1973 do 2000 roku zauważa się, że udział miast typu przemysłowego uległ nieznacznemu zmniejszeniu z 19,9% (w 1973) do 15,3%.

Tabela 4

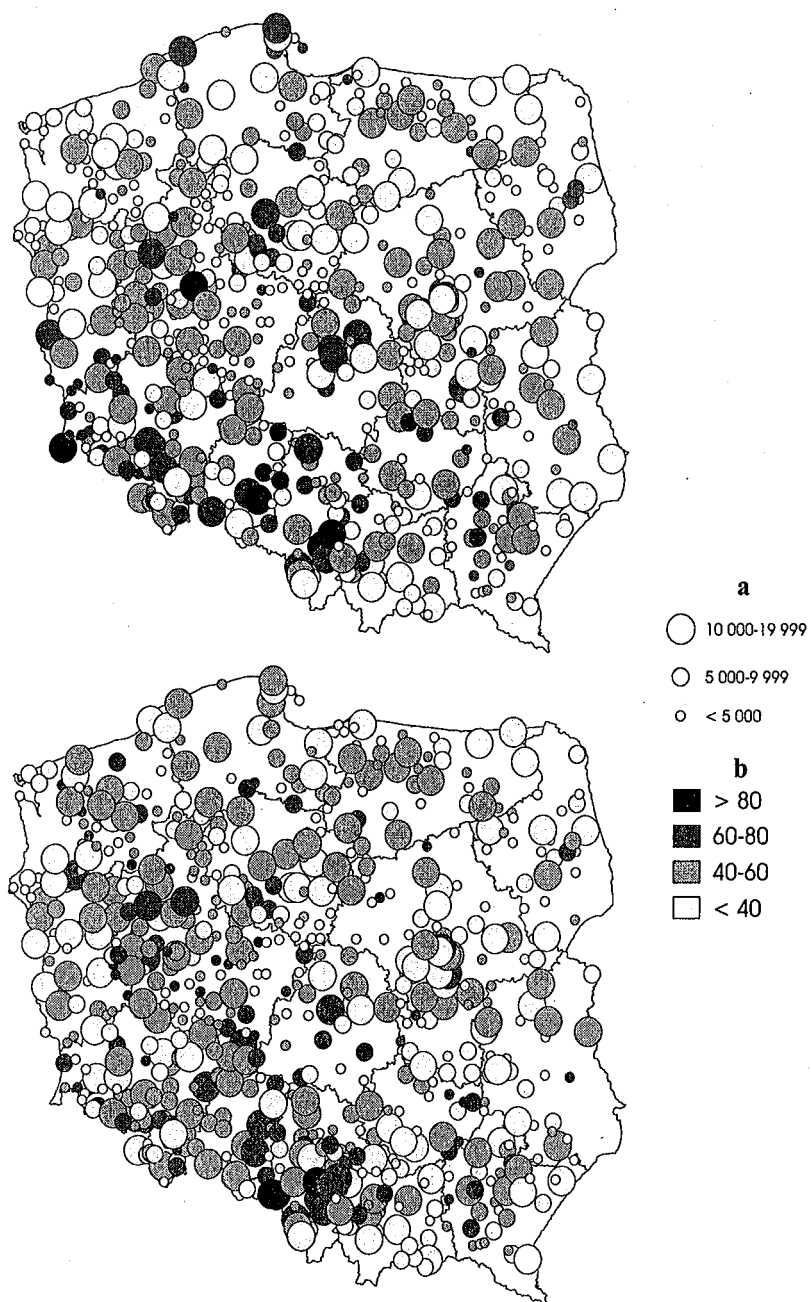
Liczba małych miast w Polsce wg struktury pracujących w drugim i trzecim sektorze ($\geq 50\%$) w stosunku do ogółu tych miast w roku 1984 i 2000

Rok	Sektor	Liczba małych miast w Polsce wg struktury pracujących w drugim i trzecim sektorze ($\geq 50\%$) w stosunku do ogółu miast w 1984 i 2000 roku					
		Razem		w tym			
				50%-60%		$\geq 60\%$	
		a	b	a	b	a	b
1984	II	175	29,2	81	13,5	94	15,7
	III	192	32,1	102	17,1	90	15,1
2000	II	206	31,9	108	16,7	98	15,2
	III	416	64,5	141	21,9	275	42,6

a – liczba miast, b – procent ogółu miast.

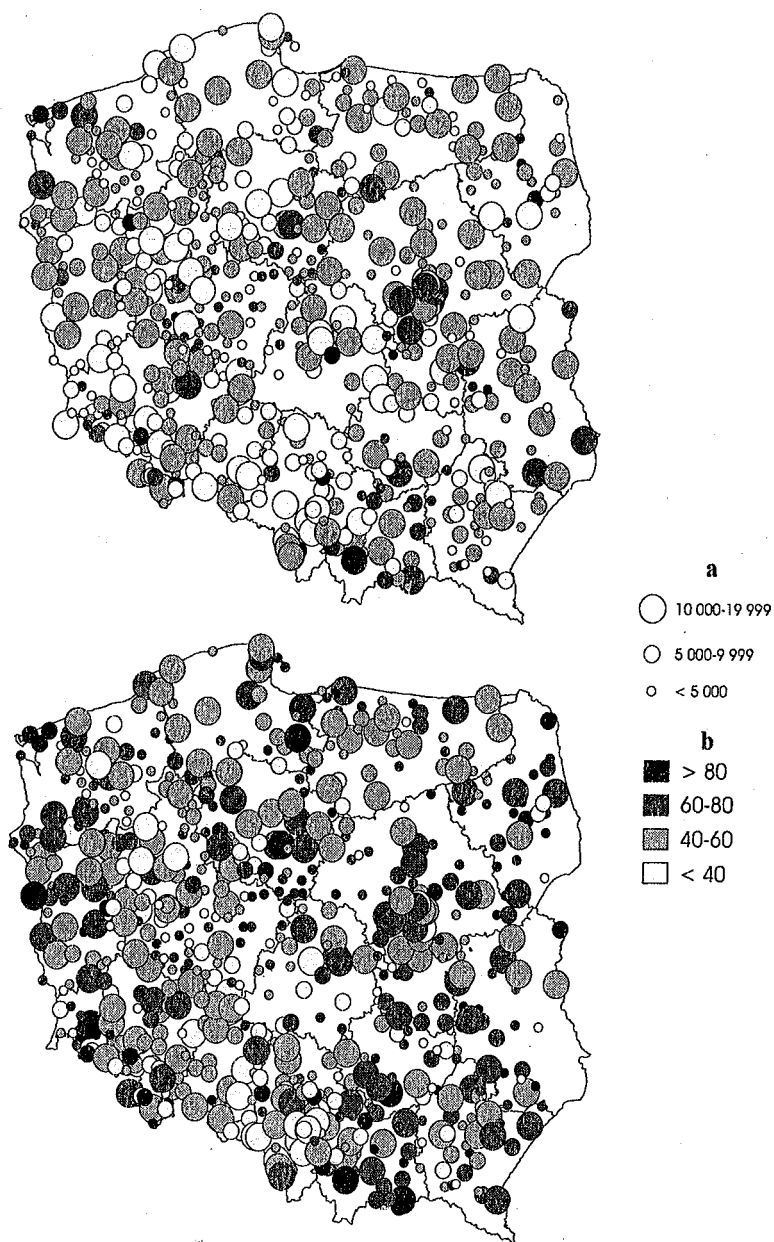
Źródło: Ibid.

Przechodząc do analizy struktury pracujących w małych miastach w sektorze trzecim stwierdzić należy, że tu nastąpiły bardzo istotne zmiany, gdyż w 1984 roku miast, w których w usługach pracowało 50 i powyżej 50% było 192, co stanowiło 32,1% ich ogółu, a w 2000 roku miast takich było już ponad 64,5%, tj. 416. Jest to istotna zmiana nie tylko ilościowa, ale również i jakościowa. Porównując liczby miast, w których pracujących w usługach było 60 i powyżej 60% należy podkreślić, że miast takich w 1984 roku było 90, tj. 15,1% ich ogółu, podczas gdy w 2000 już 275, tj. 42,6%. Zatem w ciągu 16 lat nastąpił prawie trzykrotny wzrost liczby miast, w których w usługach pracowało 60 i powyżej 60% ogółu pracujących.

a – wielkość miasta, b – procent ludności pracującej w sektorze II

Rys. 7. Małe miasta Polski według struktury pracujących w sektorze II

a – wielkość miasta, b – procent ludności pracującej w sektorze III

Rys. 8. Małe miasta Polski według struktury pracujących w sektorze III

Analiza współczynnika korelacji pomiędzy odsetkiem pracujących w usługach a kategorią wielkościową miast wskazuje, że w 1984 roku wystąpiła znaczna korelacja pomiędzy wielkością miasta a udziałem pracujących w usługach, która wynosiła 0,7000 dla ogółu miast małych, zaś w 2000 – 0,5600.

W 1984 roku korelacje na poziomie 0,4 odnotowano dla miast małych poniżej 20 tys. i miast od 50 do 100 tys. Warto tu nadmienić, że największą dodatnią zależność zaobserwowano dla miast powyżej 200 tys. mieszkańców (0,9771) i miast średniej wielkości od 20 do 50 tys. (0,7080). Z kolei w 2000 roku współczynnik korelacji dla ogółu miast wynosił 0,8141 (w 1998 roku – 0,9525) i uległ on wyraźnemu zmniejszeniu w trzech pierwszych kategoriach wielkościowych miast i wynosił dla miast < 5 tys. 0,0868, dla miast 5-10 tys. – 0,2583 i 10-19,9 tys. 0,2229 (tabela 5).

Tabela 5

Współczynnik korelacji: liczba ludności a liczba pracujących w sektorze III

	1984 rok	2000 rok
< 5 000	0,4031	0,0868
5 000-9 999	0,4250	0,2583
10 000-19 999	0,3698	0,2229

Źródło: Ibid.

Zwiększył się on natomiast dla miast 50-99,9 tys. (0,5547) i 100-199,9 tys. (0,5187) i wynosił on odpowiednio 0,5547 i 0,5187. Dla miast 200 tys. i powyżej 200 tys. zaobserwowano korelację na poziomie 0,7162.

Typy małych miast w Polsce według dominacji funkcjonalnej

Studia dotyczące struktury funkcjonalnej miast są bardzo liczne i zróżnicowane metodycznie. Literatura z tego zakresu jest dość obszerna i sięga lat 40. i 50. XX wieku²².

W analizowanym dwudziestosiedmioletnim okresie 1973-2000 zaszły istotne zmiany w typach miast określonych na podstawie dominacji funkcjonalnej mierzonej odsetkiem pracujących w trzech sektorach gospodarki narodowej. Zastosowano tutaj wypracowaną przez Jerczyńskiego typologię funkcjonalną miast, w której autor, uwzględniając liczbę zatrudnionych w miastach w 1973 roku według trzech podstawowych sektorów gospodarki narodowej, wyróżnił dziesięć typów miast: rolnicze, przemysłowe, usługowe, przemysłowo-usługowe, usługowo-przemysłowe, usługowo-rolnicze, a także rolniczo-przemysłowe, przemysłowo-rolnicze, rolniczo-usługowe itd. Dziesiąty typ stanowią miasta, które nie posiadały żadnej dominującej funkcji²³.

²² K. Wejchert: Towns – Professional Structure – Types of Towns' [in Polish]. W: Studium Planu Krajowego. T. 1. GUPP, Warszawa 1947; J. Kostrowicki: O funkcjach..., op. cit.

²³ M. Jerczyński: Op. cit.

Tabela 6

Typy małych miast w Polsce według charakteru dominacji funkcjonalnej

Typy miast według charakteru dominacji funkcjonalnej	Sektor						1973		1984		2000	
	I		II		III							
	maks.	min.	maks.	min.	maks.	min.	a	b	a	b	a	b
	w % zatrudnienia ogółem											
Rolnicze (R)	100,0	50,0	40,0	0,0	40,0	0,0	22	3,4	2	0,3	0	0,0
Rolniczo-przemysłowe (RP)	60,0	37,5	50,0	25,0	25,0	0,0	10	1,6	0	0,0	1	0,2
Rolniczo-usługowe (RU)	60,0	37,5	25,0	0,0	50,0	25,0	51	7,9	12	2,0	0	0,0
Przemysłowe (P)	40,0	0,0	100,0	50,0	40,0	0,0	128	19,9	96	16,1	99	15,3
Przemysłowo-rolnicze (PR)	50,0	25,0	60,0	37,5	25,0	0,0	25	3,9	6	1,0	0	0,0
Przemysłowo-usługowe (PU)	25,0	0,0	60,0	37,5	50,0	25,0	132	20,5	139	23,2	112	17,4
Usługowe (U)	40,0	0,0	40,0	0,0	100,0	50,0	55	8,6	102	17,1	274	42,5
Usługowo-rolnicze (UR)	50,0	25,0	25,0	0,0	60,0	37,5	34	5,3	31	5,2	1	0,2
Usługowo-przemysłowe (UP)	25,0	0,0	50,0	25,0	60,0	37,5	127	19,8	176	29,4	157	24,3
Brak funkcji dominującej (X)	50,0	25,0	50,0	25,0	50,0	25,0	59	9,2	34	5,7	1	0,2
Suma							643	100	598	100	645	100

a – liczba miast, b – procent ogółu miast.

Źródło: M. Jerczyński: Funkcje i typy funkcjonalne polskich miast. Zagadnienia dominacji funkcjonalnej. Statystyka Polski, 85. GUS, Warszawa 1977.

Ze względu na charakter dominacji funkcjonalnej, w 1973 roku zdecydowanie przeważały trzy typy ośrodków miejskich: miasta o funkcji usługowo-przemysłowej i przemysłowo-usługowej oraz przemysłowe. Łącznie te trzy kategorie funkcjonalne skupiały 60,2% małych miast (w Polsce). Analizując wszystkie miasta w Polsce były to również najczęściej reprezentowane typy miast i skupiały one 67,4% miast i zamieszkiwało w nich 93,3% ogółu ludności miejskiej²⁴. Jest to pewne uproszczenie, gdy porównuje się wyniki uzyskane przez Jerczyńskiego, który określił dominację funkcjonalną miast na podstawie struktury zatrudnienia, z wynikami uzyskanymi na podstawie struktury pracujących w miastach. Nie stanowi to jednak przeszkody, by wychwycić ogólne kierunki przemian w typach funkcjonalnych polskich miast. Ponadto oparcie się na strukturze pracujących (a nie strukturze zatrudnienia) wynikało z braku kompletnych danych dotyczących struktury zatrudnienia dla całego zbioru miast dla lat 1973, 1984 i 2000.

W porównaniu z 1973 rokiem, w 2000 pięciokrotnie wzrosła liczba miast usługowych, które stanowiły 42,5% ogółu małych miast; w 1973 było ich 8,6% (w Polsce 39,9% ogółu miast, a w 1973 – 7,4%). Nieco zmalał udział miast przemysłowych z 19,9% do 15,3% i przemysłowo-usługowych z 20,5% w 1973 roku do 17,4% w 2000. Łącznie miasta usługowe i usługowo-przemysłowe obejmowały w 2000 roku 431 małych miast, co stanowi 66,8% ich ogółu. Najliczniej-

²⁴ Ibid., s. 20-53.

szą grupę w 1973 roku stanowiły miasta przemysłowo-usługowe, przemysłowe i usługowo-przemysłowe. W 1984 roku dominowały miasta usługowo-przemysłowe i przemysłowo usługowe oraz usługowe, w 2000 natomiast usługowe i usługowo-przemysłowe. Rozpatrując typy dla wszystkich miast w Polsce należy podkreślić, że najliczniejszą grupę tak w 1973 roku, jak i w 1984 stanowiły miasta przemysłowe i przemysłowo-usługowe, odpowiednio 47,3% (292 miasta) i 46,2% (369 miast). W 2000 roku najliczniejszą grupę stanowiły ośrodki usługowe – 39,9% i usługowo-przemysłowe – 28,7% wszystkich miast w Polsce.

Należy podkreślić, że w latach 70. i 80. XX wieku sektor II (przemysł i budownictwo) stanowił decydujący element podstawy gospodarczej większości miast w Polsce²⁵. W latach powojennych do połowy lat 80. XX wieku występowała w Polsce bardzo silna zależność rozwoju miast od wzrostu zatrudnienia w przemyśle. Zależność taka była w dużej mierze rzeczą naturalną w kraju objętym procesem industrializacji, ale szczególna siła tej zależności w Polsce wynikała również ze stosunkowo słabego tempa rozwoju usług. W tej sytuacji lokalizacja przemysłu traktowana była z jednej strony jako instrument podnoszenia poziomu gospodarczego regionów słabo rozwiniętych, z drugiej natomiast była warunkiem rozwoju i powstawania miast. Miasta, w których nie dokonywano inwestycji przemysłowych, rozwijały się słabo, co dotyczyło w szczególności miast małych²⁶. Industrializacja uważana była bowiem za główny czynnik przyspieszenia wzrostu gospodarczego Polski. Zatem siłą napędową polskich procesów urbanizacyjnych, zwłaszcza w latach 1950-1980, była bardzo szybka industrializacja kraju, co przejawiało się również w typach funkcjonalnych miast z dominacją miast przemysłowych.

Stopień uprzemysłowienia miasta był związany z jego wielkością, dotyczy to przede wszystkim miejscowości liczących poniżej 20 tys. mieszkańców, gdzie występuje wyraźna prawidłowość: im wyższy stopień uprzemysłowienia, tym mniejsza jest wśród nich liczba ośrodków najmniejszych, liczących poniżej 5 tys. mieszkańców. Wśród wysoko uprzemysłowionych małych miast (do 5 tys. mieszkańców) miejscowości takich było 27,2%, wśród średnio uprzemysłowionych 40,1%, a wśród najniżej uprzemysłowionych 60,4%. Z kolei odsetek miast mających od 10 do 20 tys. mieszkańców jest najmniejszy wśród miejscowości najniżej uprzemysłowionych – 13,7%, gdy wśród miast wysoko uprzemysłowionych wynosi on 32,5%, a wśród średnio uprzemysłowionych 34,3%. Interesująca zależność występuje również wśród miast największych, gdyż miasta wysoko uprzemysłowione składają się przede wszystkim z miast liczących od 100 do 200 tys. mieszkańców, gdy wśród miast słabo uprzemysłowionych przeważają miasta powyżej 200 tys. mieszkańców²⁷.

²⁵ Ibid., s. 38.

²⁶ A. Wróbel: *Rozwój miejskiej sieci osadniczej w Polsce a rozwój gospodarczy kraju*. Zeszyty Zakładu Geografii Osadnictwa i Ludności PAN, Warszawa 1978, nr 2, s. 24.

²⁷ J. Węgleński: *Op. cit.*, s. 26; D. Szymańska: *Niektóre aspekty...*, *op. cit.*, s. 44.

Główną siłą rozwoju polskich miast w okresie powojennym do połowy lat 80. XX wieku był niewątpliwie przemysł. Stąd też miasta wysoko uprzemysłowione wykazywały największą dynamikę rozwoju. W rzeczywistości, jak zauważa Węgleński, relacje te nie przedstawiają się aż tak prosto. Tylko wśród małych miast występuje zależność, że ich wysokie uprzemysłowienie idzie w parze z większą dynamiką wzrostu liczby ludności. W miastach dużych powyżej 100 tys. mieszkańców zależność ta jest już znacznie mniejsza, a dynamika ich rozwoju zależy prawie i wyłącznie od ich wielkości, a nie od stopnia uprzemysłowienia²⁸.

W analizowanym okresie (1973-2000) nastąpiły wyraźne zmiany w typach funkcjonalnych małych miast w ich poszczególnych kategoriach wielkościowych (tabela 7). Wśród miast do 5 tys. drastycznie zmalała liczba miast rolniczych, rolniczo-usługowych i usługowo-rolniczych, a wzrosła ponad sześciokrotnie liczba miast usługowych z 24 (8,0%) w 1973 do 141 (50,2%) w 2000.

Tabela 7

Typy miast w Polsce według charakteru dominacji funkcjonalnej
w poszczególnych kategoriach wielkościowych miast

Wyszczególnienie		Typy miast według charakteru dominacji funkcjonalnej											
			R	RP	RU	P	PR	PU		UR	UP	X	Razem
1973	a	22	10	51	128	25	132	55	34	127	59	643	
	b	3,4	1,6	7,9	19,9	3,9	20,5	8,6	5,3	19,8	9,2	100	
1984	a	2	0	12	96	6	139	102	31	176	34	598	
	b	0,3	0,0	2,0	16,1	1,0	23,2	17,1	5,2	29,4	5,7	100	
2000	a	0	1	0	99	0	112	274	1	157	1	645	
	b	0,0	0,2	0,0	15,3	0,0	17,4	42,5	0,2	24,3	0,2	100	
		Typy miast według kategorii wielkościowych											
< 5 000	1973	a	22	7	49	41	20	33	24	32	26	45	299
		b	7,4	2,3	16,4	13,7	6,7	11,0	8,0	10,7	8,7	15,1	100
	1984	a	2	0	8	24	2	50	60	27	57	25	255
		b	0,8	0,0	3,1	9,4	0,8	19,6	23,5	10,6	22,4	9,8	100
	2000	a	0	1	0	36	0	44	141	0	58	1	281
		b	0,0	0,4	0,0	12,8	0,0	15,7	50,2	0,0	20,6	0,4	100
5000-9999	1973	a	0	2	2	52	5	41	23	2	52	10	189
		b	0,0	1,1	1,1	27,5	2,6	21,7	12,2	1,1	27,5	5,3	100
	1984	a	0	0	3	46	2	40	28	3	53	7	182
		b	0,0	0,0	1,6	25,3	1,1	22,0	15,4	1,6	29,1	3,8	100
	2000	a	0	0	0	42	0	33	70	1	35	0	181
		b	0,0	0,0	0,0	23,2	0,0	18,2	38,7	0,6	19,3	0,0	100
10000-19999	1973	a	0	1	0	35	0	58	8	0	49	4	155
		b	0,0	0,6	0,0	22,6	0,0	37,4	5,2	0,0	31,6	2,6	100
	1984	a	0	0	1	26	2	49	14	1	66	2	161
		b	0,0	0,0	0,6	16,1	1,2	30,4	8,7	0,6	41,0	1,2	100
	2000	a	0	0	0	21	0	35	63	0	64	0	183
		b	0,0	0,0	0,0	11,5	0,0	19,1	34,4	0,0	35,0	0,0	100

a – liczba miast, b – procent miast w danej kategorii wielkościowej i typie.

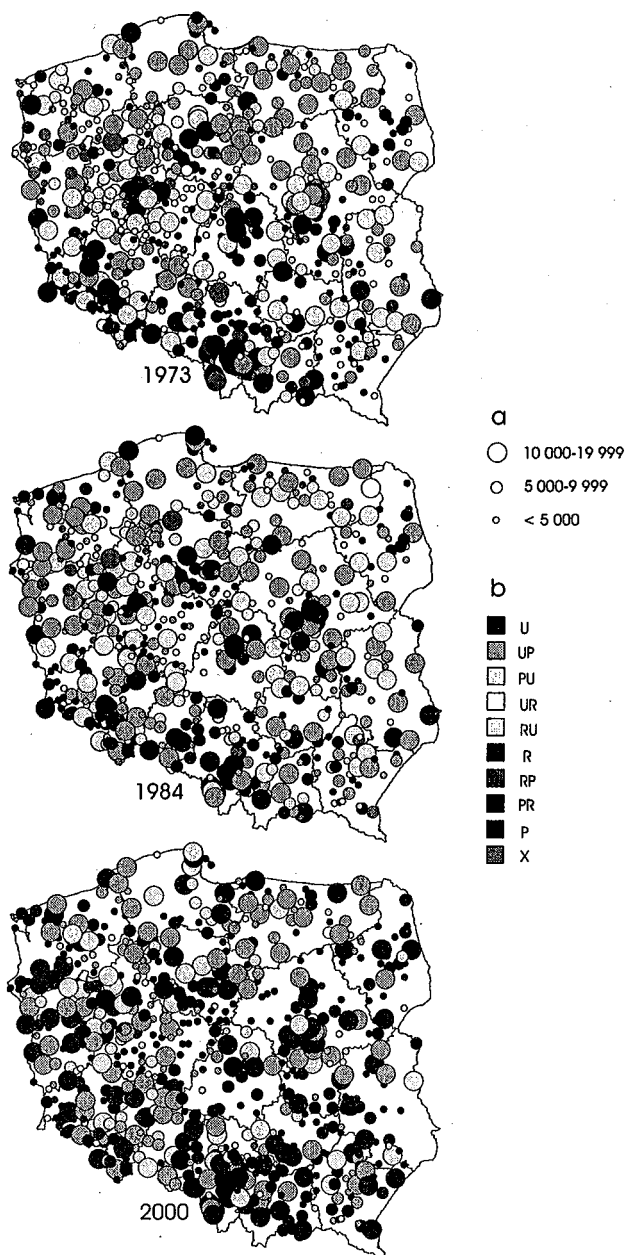
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

²⁸ Ibid.

Z kolei w grupie jednostek od 5000 do 9999 osób na znaczeniu zyskały miasta usługowe z 12,2% (1973 rok) do 38,7% (2000) ogółu miast tej kategorii wielkościowej. Lekki spadek odnotowano w typie miast przemysłowych, usługowo-przemysłowych i przemysłowo-usługowych. Istotne zmiany funkcjonalne zaobserwowano w obrębie miast 10-19,9 tys., gdyż w 1973 roku przeważały tu ośrodki przemysłowo-usługowe (37,4%) i usługowo-przemysłowe (31,6%), przemysłowo-usługowe (30,4%) i przemysłowe (22,6%), zaś w 2000 dwukrotnie spadła liczba i udział miast przemysłowych i przemysłowo-usługowych, wzrosła zaś prawie ośmiokrotnie liczba i sześciokrotnie udział miast usługowych.

Odnotowuje się zatem wzrost znaczenia sektora usługowego w rozwoju małych miast, co jest bardzo korzystnym zjawiskiem, mając na uwadze dawne duże zaniedbania w infrastrukturze technicznej i społecznej, niedorozwój usług i licznych instytucji, które służą zaspokajaniu elementarnych potrzeb społecznych.

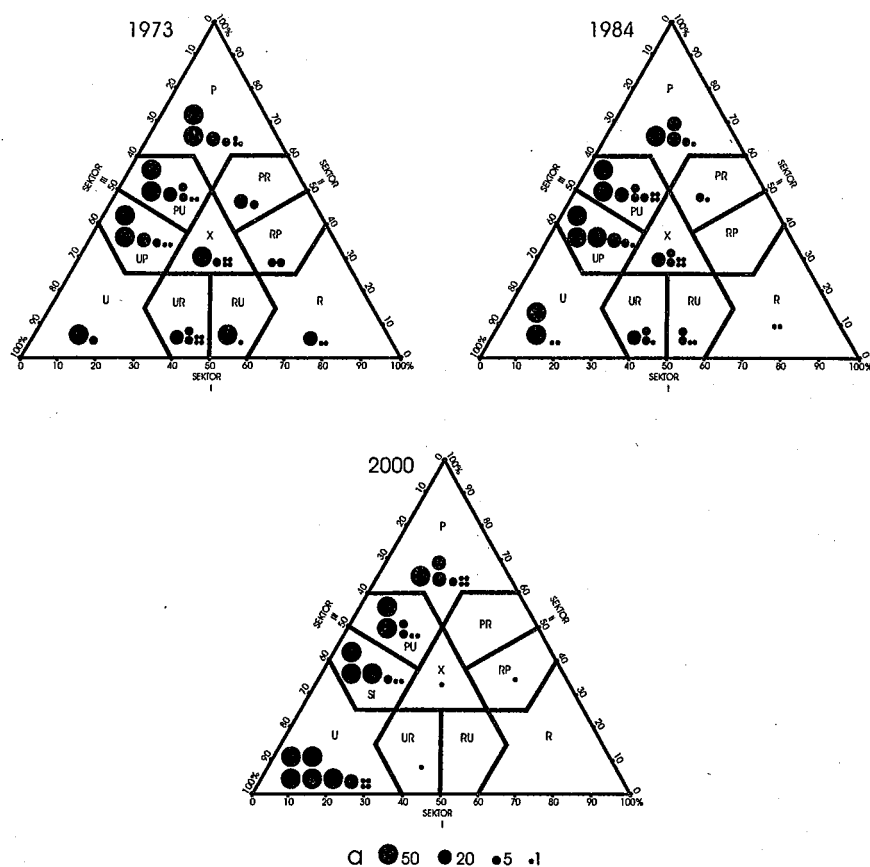
Zatem jest to istotna zmiana nie tylko ilościowa, ale i jakościowa wiążąca się z serwicyzacją pracy, dochodu i konsumpcji, a udział małych miast usługowych w ogólnej strukturze funkcjonalnej ogółu tych miast zwiększył się z 8,6% w 1973 do 42,5% w 2000 roku (rys. 9, 10). Jak wynika z przeprowadzonych badań w każdej kategorii wielkościowej zachodzi proces serwicyzacji i zwiększył się odsetek miast usługowych.

a – wielkość miasta, b – typy miast według charakteru dominacji funkcjonalnej:

P – przemysłowe, PR – przemysłowo-rolnicze, PU – przemysłowo-usługowe,
 R – rolnicze, RP – rolniczo-przemysłowe, RU – rolniczo-usługowe, U – usługowe,
 UP – usługowo-przemysłowe, UR – usługowo-rolnicze, X – brak funkcji dominującej

Rys. 9. Typy małych miast w Polsce według charakteru dominacji funkcjonalnej

a – liczba miast, P – przemysłowe, PR – przemysłowo-rolnicze,
 PU – przemysłowo-usługowe, R – rolnicze, RP – rolniczo-przemysłowe,
 RU – rolniczo-usługowe, U – usługowe, UP – usługowo-przemysłowe,
 UR – usługowo-rolnicze, X – brak funkcji dominującej

Rys. 10. Zmiany funkcji małych miast w Polsce w 1973, 1984 i 2000 roku

Warto w tym miejscu wspomnieć, że do końca lat 80. XX wieku usługi w Polsce były bardzo słabo rozwinięte i w 80% koncentrowały się tylko w miastach i to głównie średnich i dużych. W Polsce 1987 roku pracujących w usługach było 35%, zaś w 2001 roku w usługach pracowało już 46% (w sektorze II natomiast 25,3%, reszta, tj. 28,7%, pracowała w sektorze I)²⁹.

Analizując przestrzenne rozmieszczenie typów funkcjonalnych miast wyznaczonych na podstawie funkcji dominujących, opierając się na liczbie pracujących, zauważa się nieznaczne zróżnicowanie regionalne. Przede wszystkim należy odnotować, że również małe miasta podlegają procesowi serwicyzacji (1973 i 2000 rok). Wyraźnie zarysowuje się granica wzdłuż linii przekątnej biegnącej z północ-

²⁹ D. Szymańska: Niektóre aspekty..., op. cit.

nego-zachodu na południowy-wschód. Po lewej stronie tej linii widzimy w 1973 roku wielką różnorodność typów funkcjonalnych miast, z miastami przemysłowymi, miastami bez wyraźnej funkcji i miastami usługowymi (województwa zachodnie i zachodnio-południowe oraz południowe). Po prawej stronie dominują miasta pełniące funkcje usługowe w stosunku do ich rolniczego zaplecza (województwa północno-wschodnie, wschodnie i południowo-wschodnie).

W 2000 roku nie odnotowano już takiego wyraźnego podziału, gdyż większość małych miast ma charakter usługowy. Chociaż w występowaniu miast o funkcji przemysłowej nadal obserwujemy znaczną ich liczbę w Wielkopolsce, w województwie łódzkim i na Śląsku. Nie odnotowuje się jednak silnej dyferencjacji przestrzennej w typach funkcjonalnych miast, co świadczy o zrównoważonej dynamice rozwoju wszystkich regionów w Polsce. W małych miastach funkcje usługowe reprezentowane są przez usługi podstawowe (tercjalne), w dużych miastach, oprócz usług powszechnych podstawowych, występują usługi wyższego rzędu (sektor kwartalny i kwinarny). Zagadnienie to, choć niezwykle interesujące zostało tu pominięte, gdyż wykracza poza ramy niniejszego opracowania.

Uwagi końcowe

Z przeprowadzonych badań wynika, że w analizowanym okresie (tj. w drugiej połowie XX wieku) nastąpiły istotne zmiany w dynamice rozwoju ludnościowego i w strukturze pracujących oraz typach funkcjonalnych małych miast w Polsce. Są one odzwierciedleniem rozwoju gospodarczego i wyraźnych przemian strukturalnych i modernizacyjnych, które sprzyjają rozrastaniu się sektora usługowego i jego przemianom jakościowym. Odzwierciedla się to, jak wykazało niniejsze badanie, również w zwiększeniu udziału miast o funkcjach usługowych i usługowo-przemysłowych, które w 2000 roku stanowiły odpowiednio 42,5% i 24,3% ogółu małych miast (a dla wszystkich miast w Polsce odpowiednio: 39,9% i 28,7% ich ogółu). Wzrost znaczenia tego sektora wiąże się niewątpliwie z rosnącym popytem na różnego rodzaju usługi, począwszy od zaspokajania podstawowych potrzeb, na usługach wyspecjalizowanych (bankowych, obsługi finansowej, nauce, usługach informatycznych itp.) skończywszy.

Można zatem powiedzieć, że urbanizacja w Polsce nabrała innego charakteru jakościowego, zaczął się bowiem proces deindustrializacji miast i wzrost znaczenia sektora usługowego, urbanizacja wkracza w nową fazę rozwoju i modernizacji. Bowiem do końca lat 80. XX wieku proces urbanizacji miał industrialny charakter (wczesna faza urbanizacji), gdzie odnotowywano masowe odchodzenie ludności od zawodów związanych z rolnictwem i przechodzenie do pracy w przemyśle i budownictwie (czyli z sektora I pierwotnego do sektora II wtórnego). Wiaże się to z gwałtownymi migracjami ze wsi do miast. W ostatniej dekadzie XX wieku i obecnie obserwuje się następną fazę urbanizacji, którą charakteryzuje szybki wzrost zatrudnienia w usługach³⁰. Z zadowoleniem zatem

³⁰ R. Domański: *Zasady geografii społeczno-ekonomicznej*. PWN, Warszawa 1993, s. 211.

odnotować należy, że w ostatniej dekadzie XX wieku proces urbanizacji w Polsce nabral innew charakteru jakościowego, zaczął się bowiem proces deindustrializacji miast i wzrost znaczenia sektora usługowego. Obserwuje się proces tercjalizacji, kwartenalizacji oraz kwinaryzacji polskich miast, i jak się wydaje ma on już stałą tendencję wzrostową.

Od 1989 roku w Polsce przywracana jest gospodarka rynkowa. Oczekuje się, że wyzwoli ona lokalne inicjatywy społeczno-gospodarcze. Małe miasta stopniowo odzyskują rynkowe podstawy bytu, poprzez dynamizację rozwoju funkcji obsługi swojego zaplecza. Obecnie szczególnie korzystną pozycję wyjściową uzyskują te małe miasta, które po II wojnie światowej otrzymały silne i zróżnicowane branżowo, często oparte na zasobach lokalnych, przetwórcze zakłady przemysłowe, szybko też przeprowadzają prywatyzację, zwłaszcza usług, i tym samym szybciej dynamizują rozwój funkcji obsługi swojego zaplecza. Funkcja przemysłowa, w zakresie jej fizycznych rozmiarów, ulegać będzie stabilizacji, a jej udział będzie relatywnie maleć. Oczekiwać natomiast należy dalszego rozwoju funkcji usługowej, której udział powinien relatywnie szybko wzrastać. W przypadku tej grupy małych miast można w najbliższej przyszłości oczekiwać szczególnie szybkiego ich rozwoju. Są one bowiem w stanie dynamizować stare i równocześnie pozyskiwać nowoczesne czynniki rozwojowe. Wymaga to jednak wyboru odpowiedniej strategii prorozwojowej³¹. Ponadto, w małych miastach, w związku z przeobrażeniami społeczno-ustrojowymi, pojawiły się nowe elementy spajające lokalne systemy osadnicze. Wymagają one jednak identyfikacji, licznych badań i wypracowania od podstaw nowych ujęć teoretyczno-metodologicznych³².

Problem ten stanowi dziś wyzwanie intelektualne zarówno dla elit i społeczności lokalnych, jak i dla nauki. Jaką wybrać drogę przyszłego rozwoju? Celem wspólnych wysiłków powinno być wykrycie tkwiących w małych miastach rezerw społeczno-ekonomicznych, a następnie określenie warunków, możliwości i sposobów ich uruchomienia w dłuższej perspektywie czasu. Poprawny wybór kierunków perspektywicznego rozwoju i strategii jego realizowania jest dziś priorytetowy dla większości małych miast w Polsce. To od ich wyboru i realizacji zależy pomyślność społeczności lokalnych zależy, czy w ciągu kolejnego pokolenia zredukujemy rażącą dysproporcję w warunkach życia w porównaniu ze społeczeństwami krajów rozwiniętych³³. Aby to osiągnąć, należy w pierwszym etapie dokonać diagnozy obecnego stanu rozwoju małych miast i czynników, które go uwarunkowały. Dopiero na podstawie tak przeprowadzonej diagnozy, w drugim etapie, należy określić najbardziej efektywne kierunki przyszłego rozwoju. Ta baza, łącznie z posiadaną wiedzą na temat spodziewanych tendencji rozwojowych (w skali makro) w gospodarce, może dopiero wskazać te funkcje, które w przyszłości mogą zagwarantować rozwój małych miast. Podział zadań między naukę a praktykę dobrze ilustruje wciąż aktualne stwierdzenie

³¹ A. Matczak, D. Szymańska: Op. cit.

³² D. Szymańska: Problematyka..., op. cit.

³³ A. Matczak, D. Szymańska: Op. cit.

J. Kostrowickiego³⁴, że rolą geografii jest zwrócenie uwagi na występujące braki, a nawet wskazanie konieczności bardziej szczegółowego zbadania danego problemu oraz określenie rezerw społeczno-ekonomicznych i postawienie wniosków co do możliwości i sposobów ich uruchomienia. Natomiast zadaniem praktyki jest wysuwanie i realizowanie konkretnych działań inwestycyjnych.

Literatura

- Bagiński E.: Fenomen nowych miast wojewódzkich w sieci osiedleńczej kraju. Procesy urbanizacji i przekształcania miast w Polsce. Red. B. Jałowicki, E. Kaltenberg-Kwiatkowska. Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1988.
- Bagiński E.: Małe miasta w strukturze sieci osiedleńczej Polski. Politechnika Wrocławska, Wrocław 1998.
- Brol R., Maj M., Strahl D.: Metody typologii miast. AE, Wrocław 1990.
- Chojnicki Z., Czyż T.: Charakterystyka małych miast regionu poznańskiego a koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego. Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce. Red. P. Korcelli, A. Gawryszewski. Prace Geograficzne IGIPZ PAN. Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1989, nr 152.
- Czarnecki W.: Planowanie miast i osiedli. Wiadomości ogólne. T. I. Warszawa 1965.
- Dangel J.: Przekształcenia sieci miejskiej w Polsce pod wpływem rozwoju ludności i uprzemysłowienia kraju w okresie 1946-1960. PWN, Warszawa 1968.
- Domański R.: Zasady geografii społeczno-ekonomicznej. PWN, Warszawa 1993.
- Dziewoński K., Malisz B.: Przekształcenia przestrzenno-gospodarczej struktury kraju. PWN, Warszawa 1978.
- Dziewoński K.: Rozwój problematyki badań geograficznych nad małymi miastami. Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast. Prace Geograficzne. PWN, Warszawa 1957, nr 9.
- Dziewoński K.: Studium rozwoju pojęć, metod i zastosowań. Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Prace Geograficzne. IGIPZ PAN, Ossolineum, Wrocław 1971, nr 87.
- Dziewoński K.: O zasady przyszłego układu i strukturę osadnictwa Polski. Zarys metod oraz program prac badawczych i projektodawczych. Prace Geograficzne. IGIPZ PAN, Ossolineum, Wrocław 1990, nr 154.
- Dziewoński K.: Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa. Prace Geograficzne. IGIPZ PAN, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1990, nr 154.
- Grzelak-Kostulska E., Hołowiecka B., Hołowiecki M.: Zasięg oddziaływania Wąbrzeźna w zakresie usług ponadpodstawowych. Acta UNC, Geografia XXX. UMK, Toruń 2000.
- Jerczyński M.: Funkcje i typy funkcjonalne polskich miast. Zagadnienia dominacji funkcjonalnej. Statystyka Polski, 85. GUS, Warszawa 1977.
- Kielczewska-Zaleska M.: Problemy geograficzno-gospodarcze małych miast w Polsce w świetle dokonanych opracowań. Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast. Prace Geograficzne. PWN, Warszawa 1957, nr 9.

³⁴ L. Kostrowicki: Miasta i osiedla..., op. cit.

- Kielczewska-Zaleska M. i inni: Studia nad strukturą lokalnej sieci osadniczej wybranych obszarów w Polsce. Dokumentacja Geograficzna. IGPZ PAN, Warszawa 1974, z. 2.
- Kosiński L.: Struktura ludności małych miast polskich. „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury” 1952, z. 1.
- Kosiński L.: Typy miast. Seria prac własnych. Warszawa 1955, z. 25.
- Kosiński L.: Miasta i osiedla miejskie w woj. białostockim. „Przegląd Geograficzny” 1957, t. 29, z. 3.
- Kostrowicki J.: O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast. „Przegląd Geograficzny” 1952, t. 24.
- Kostrowicki J.: Problematyka małych miast w Polsce w związku z badaniami nad warunkami ich aktywizacji. „Przegląd Geograficzny” 1953, t. 25, z. 4.
- Kulikowska H.: Raciąż. Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast. Prace Geograficzne. PWN, Warszawa 1957, nr 9.
- Liszewski S.: Współczesny stan zagospodarowania Wolborza i możliwości jego aktywizacji gospodarczej. 400-lecie A. Frycza-Modrzewskiego. 700-lecie nadania praw miejskich Wolborzowi. Łódź 1975.
- Liszewski S.: Struktura przestrzenna miasta Prudnika. „Acta Universitatis Lodziensis” 1976, Seria II, z. 7.
- Liszewski S., Zając F.: Studium rozwoju funkcji i powiązań przestrzennych małego miasta na przykładzie Poddębic. Zeszyty Naukowe. UŁ, Łódź 1970, z. 38.
- Łoboda J.: Funkcje społeczno-gospodarcze małych miast sudeckich. 1989.
- Matczak A.: Zmiany w strukturze funkcjonalnej miast Polski w latach 1973-1983. „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica” 1992, 17.
- Matczak A., Szymańska D.: Studia nad strukturą przestrzenno-funkcjonalną miasta. Przykład Brodnica. Toruń 1997.
- Michalski W., Suliborski A.: Region miejski Nysy w świetle powiązań społeczno-gospodarczych. Studia Społeczno-Ekonomiczne. Opole 1989, t. 14.
- Miszewska B., Szajnowska A.: Analiza funkcjonalna Sobótki. „Kwartalnik Historyczny w Sobótce” 1970, z. 4.
- Regulski J.: Rozwój miast w Polsce. PWN, Warszawa 1980.
- Romahn-Kwiatkowska E.: Lipno. Studia nad aktywizacją małych miast. Prace Geograficzne. IG PAN, 1957, nr 9.
- Runge A.: Rola miast średnich w sieci osadniczej województwa śląskiego – wybrane problemy. W: Przekształcenia struktur funkcjonalno-przestrzennych VII, Współczesne procesy transformacji w układach lokalnych i regionalnych w Polsce. Red. R. Kozieł, B. Namyślak. UW, Wrocław 2002.
- Rydz E.: Miejsce małych miast w systemie osadniczym Pomorza Środkowego. „Słupskie Prace i Materiały Przyp.” 1981, nr 2.
- Siemiński W.: Małe miasta – diagnozy i przewidywania. Procesy urbanizacji i przekształcania miast w Polsce. Red. B. Jałowiecki, E. Kaltenberg-Kwiatkowska. Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1988.
- Sokołowski D.: Zróżnicowanie małych miast Polski w aspekcie funkcjonalnym i infrastrukturalnym. Czasopismo Geograficzne. LXIII, 3-4. Wrocław 1992.
- Sokołowski D.: Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu kontinuum wiejsko-miejskiego. UMK, Toruń 1999.

- Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast. Red. K. Dziewoński i inni. Prace Geograficzne. IG PAN. PWN, Warszawa 1957, nr 9.
- Szymańska D.: Przemiany przestrzenne, gospodarcze i demograficzne Janikowa. Ziemia Kujawska. T. V. PWN, Warszawa-Toruń 1978.
- Szymańska D.: Problemy klasyfikacji i typologii miast w geografii radzieckiej. *Studia Societatis Scientiarum Torunensis*. Vol. X, nr 1, sectio C (geographia et geologia). Toruń-Polonia 1989.
- Szymańska D.: Przemiany przestrzenno-funkcjonalne i społeczno-ekonomiczne Janikowa. *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica* 11. Łódź 1989.
- Szymańska D.: Małe miasta woj. bydgoskiego, toruńskiego i wrocławskiego w ujęciu kontinuum miejsko-wiejskiego. „*Czasopismo Geograficzne*” 1992, z. 1.
- Szymańska D.: Problematyka geograficzno-osadnicza i ludnościowa w badaniach Pracowni Geograficzno-Osadniczej. Wybrane problemy geografii społeczno-ekonomicznej i zagospodarowania przestrzennego. Red. J. Falkowski. UMK, Toruń 1996.
- Szymańska D.: Niektóre aspekty urbanizacji w Polsce w latach 1950-2000. W: *Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miast*. Red. J. Słodczyk. Uniwersytet Opolski, Opole 2002.
- Świąt H.: Rozwój miejskiej sieci osadniczej w makroregionie środkowowschodnim. „*Czasopismo Geograficzne*” 1994, t. LXV, z. 3-4.
- Wejchert K.: *Towns – Professional Structure – Types of Towns* [in Polish]. W: *Studium Planu Krajowego*. T. 1. GUPP, Warsaw 1947.
- Węgleński J.: *Urbanizacja bez modernizacji?* UW, Warszawa 1992.
- Wróbel A.: Rozwój miejskiej sieci osadniczej w Polsce a rozwój gospodarczy kraju. *Zeszyty Zakładu Geografii Osadnictwa i Ludności PAN*. Warszawa 1978, nr 2.
- Wysocki Z.: *Sytuacja małych miast w strukturze urbanistycznej Polski*. GUS, Warszawa 1974.
- Zajchowska S.: *Rozwój gospodarczy i terytorialny Żar*. Seria Geografia I. UAM, Poznań 1962.
- Zdrojewski E.: Niektóre problemy aktywizacji małych miast w woj. koszalińskim. „*Rocznik Koszaliński*” 1968, nr 4.